

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-320-4-56>

УДК 351.863:338.246.88]"366"

Наталія КЛИМЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

e-mail: natalia.klymenko@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5223-8166>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ В УМОВАХ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Забезпечення продовольчої та екологічної безпеки є важливими аспектами публічної політики та гарантування національної безпеки, оскільки забезпечення продуктами харчування належної якості, чистою питною водою та безпечне для життя і здоров'я довкілля є базовими в загальній низці людських потреб та лежить в основі формування високого рівня якості життя населення країни, забезпечення його здоров'я та активного довголіття. В умовах війни та післявоєнного відновлення їх забезпечення стає особливо актуальним для України загалом та для деокупованих територій зокрема.

В умовах збройної агресії РФ проти України кількість та масштаби загроз для екологічної та продовольчої безпеки значно зросли. А ліквідація її наслідків в умовах післявоєнної відбудови на деокупованих територіях вимагатиме значних ресурсів (людських, матеріальних, фінансових), застосування новітніх технологій та залучення міжнародної допомоги, оскільки в ході бойових дій спричиняється катастрофічна шкода навколишньому природному середовищу.

Масштаби збитків, спричинених збройною агресією РФ, вражаючі. Для їх ліквідації знадобляться значні зусилля не лише з боку України, але й залучення усього демократичного світового співтовариства. У тому числі і й міжнародних механізмів відшкодування завданої шкоди, відновлення екологічної рівноваги та сільськогосподарського виробництва для забезпечення продовольчої та екологічної безпеки.

Ключові слова: продовольча безпека, екологічна безпека, національна безпека, післявоєнне відновлення, аграрне виробництво, Цілі сталого розвитку, публічна політика.

Nataliia KLYMENKO

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ENSURING FOOD AND ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE DEOCCUPIED TERRITORIES IN THE CONDITIONS OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Ensuring food and environmental security are important aspects of public policy and guaranteeing national security, since the provision of food products of appropriate quality, clean drinking water and an environment safe for life and health are basic in a general number of human needs and are the basis for the formation of a high level of quality of life the country's population, ensuring its health and active longevity. In the conditions of war and post-war reconstruction, their provision becomes especially relevant for Ukraine in general and for the de-occupied territories in particular.

In the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the number and scale of threats to ecological and food security have increased significantly. And the elimination of its consequences in the conditions of post-war reconstruction in the de-occupied territories will require significant resources (human, material, financial), the use of the latest technologies and the involvement of international aid, since during the hostilities catastrophic damage is caused to the surrounding natural environment.

The scale of the damage caused by the armed aggression of the Russian Federation is impressive. Their elimination will require significant efforts not only on the part of Ukraine, but also the involvement of the entire democratic world community. Including international mechanisms for compensation for damage, restoration of ecological balance and agricultural production to ensure food and environmental security.

Key words: food security, environmental security, national security, post-war recovery, agricultural production, Sustainable Development Goals, public policy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Соціальна функція держави є напрямом діяльності, спрямованим на забезпечення гідного рівня життя населення та реалізацію прав громадян. Зазначене, а також проголошені ООН Цілі сталого розвитку, серед яких варто відзначити подолання голоду, чисту воду, збереження екосистем (безпечне довкілля), визначають невід'ємне право людини, яке гарантується та забезпечується через проведення продовольчої та екологічної політики держави. В рамках зазначеного в сучасному світі основою задоволення населення основними продуктами харчування в достатній кількості та різного асортименту є ефективне аграрне виробництво [12], а раціональне та збалансоване природокористування та екологічне нормування є обов'язковою умовою виживання сучасного та прийдешніх поколінь. Отже забезпечення продовольчої та екологічної безпеки є важливими аспектами публічної політики та гарантування національної безпеки, оскільки забезпечення продуктами харчування належної якості, чистою питною водою та право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є базовими в загальній низці людських потреб та лежить в основі формування високого рівня якості життя населення країни, забезпечення його здоров'я та активного довголіття. В умовах війни та післявоєнного відновлення їх забезпечення стає особливо актуальним для України загалом та для деокупованих територій зокрема.

Аналіз досліджень та публікацій

Окремим аспектам забезпечення продовольчої та екологічної безпеки в умовах збройної агресії та післявоєнного відновлення присвячені праці науковців різних галузей.

Так, В. Данкевич, Є. Данкевич, А. Данкевич, В. Наумчук на прикладі конкретних випадків післявоєнного відновлення у Південній Кореї, Боснії і Герцеговині, Хорватії обґрунтовують, що впровадження кращих світових практик у галузі сільського господарства, логістики та постачання продовольства є вирішальним елементом післявоєнної відбудови, а використання відновлюваних джерел енергії, збалансоване природокористування та зменшення шкідливих викидів стають важливими стратегіями відбудови [2].

Є. Кривохижа, С. Башлай, Ю. Курило акцентують увагу на вивченні підходів до розв'язання завдань щодо забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнних дій та розробці оптимальної стратегії, що враховує військові обставини та забезпечує стаке постачання продуктів харчування населенню [4].

О. Пащенко аналізує нормативно-правові акти, спрямовані на подолання кризової ситуації, що склалася у сферах продовольчої безпеки України та глобальної продовольчої безпеки у зв'язку з масштабною російською збройною агресією. Автор здійснює оцінку ризиків, які можуть загрожувати суспільству, економіці та довкіллю у зв'язку з упровадженням кризового регулювання у сфері забезпечення продовольчої безпеки під час дії правового режиму воєнного стану [6].

О. Шевченко досліджує загрози національній безпеці у сфері екологічної та продовольчої безпеки та еволюцію забезпечення екологічної та продовольчої безпеки у стратегіях національної безпеки України [13].

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження основної проблематики щодо забезпечення продовольчої та екологічної безпеки на деокупованих територіях в умовах післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу

Екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Вона гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [7].

Продовольча безпека – це соціально-економічне та екологічне становище, за якого всі соціальні і демографічні групи населення стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством у необхідній кількості та асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення України [8]. Її гарантування на рівні держави нерозривно пов'язане з гарантуванням державою продовольчої незалежності (самозабезпечення), а також повного задоволення потреб населення у продовольстві за рахунок достатніх обсягів власного сільськогосподарського виробництва. Система національної продовольчої безпеки базується на принципах самозабезпеченості, незалежності, доступності, якості. Ці принципи мають складати основу формування стратегії та державної політики забезпечення продовольчої безпеки [5, С. 146].

Стратегія національної безпеки України до основних напрямів державної політики у сфері національної безпеки відносить забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудову ефективної системи цивільного захисту. Для цього передбачається створити умови для підтримання екологічної рівноваги на території України, модернізації комунальної інфраструктури, посилити охорону навколишнього природного середовища, упровадити новітні системи поводження з відходами і скоротити промислові викиди, забезпечити ефективне використання природних ресурсів, захищати ліси і водойми, розвивати заповідний фонд, запобігати виникненню негативних наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру та усувати їх, а також реформувати земельні відносини, передбачивши впровадження обігу земель сільськогосподарського призначення, здійснення заходів з упорядкування обліку земельних ресурсів, забезпечити екологічно орієнтований розвиток агропромислового комплексу та продовольчу безпеку [9]. Вищезазначене свідчить про взаємовплив та взаємозалежність екологічної та продовольчої безпеки.

В умовах збройної агресії РФ проти України кількість та масштаби загроз для екологічної та продовольчої безпеки значно зросла. А ліквідація її наслідків в умовах післявоєнної відбудови на деокупованих територіях вимагатиме значних ресурсів (людських, матеріальних, фінансових), застосування новітніх технологій та залучення міжнародної допомоги, оскільки в ході бойових дій спричиняється катастрофічна шкода навколишньому природному середовищу: руйнуються резервуари для зберігання небезпечних речовин на промислових підприємствах, що призводить до витоків аміаку, хлору, нафти та нафтопродуктів, кислот та інших високотоксичних речовин; руйнуються очисні споруди промислових підприємств, через що відбуваються масові викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, поверхневі та підземні води, у ґрунт; відбуваються масштабні пожежі з викидами небезпечних продуктів горіння, особливо під час горіння нафтопродуктів та обладнання електромереж; руйнуються гідротехнічні

спорути, що спричиняє порушення гідрологічного режиму територій; масовані обстріли позицій військових механічно руйнують екосистеми, залишаючи випалені ущільнені воронки, які будуть потребувати сотні років на відновлення родючості та біорізноманіття [1, С. 74].

Варто також зазначити, що посівна кампанія 2023 року стала найтяжчою та найнебезпечнішою за всі роки незалежності України. Воєнне вторгнення РФ на територію держави призвело до перебоїв у постачанні та подорожчання насіннєвого матеріалу, мінеральних добрив та палива. Крім того, постійні обстріли об'єктів енергетичної інфраструктури України змусили переглянути підходи до забезпечення функціонування агропромислового комплексу в умовах воєнного стану. Вплив воєнних дій на значну територію країни призвів до внесення глобальних коректив у функціонування аграрних формувань та їх спроможність дотримання технологій вирощування сільгоспкультур, здатність створити необхідний запас пального, мінеральних добрив, засобів захисту рослин для своєчасного й якісного проведення польових робіт. Необхідність проведення заходів з розмінування, основною проблемою якого є величезна площа земель, насамперед сільськогосподарського призначення, які необхідно очистити, недостатня забезпеченість фахівцями (евакуація, мобілізація, участь у формуванні територіальної оборони), проблеми технічного забезпечення (нагальні потреби у спеціальній техніці та системах розмінування) та повільність процесу очищення територій, а також загрози, які виникли внаслідок руйнування греблі Каховської ГЕС також суттєво ускладнили ситуацію [11]. Водночас активні бойові дії на окремих територіях призводять до ущільнення ґрунтів внаслідок використання важкої техніки, і як наслідок до зниження їх родючості. Масові захоронення створюють загрозу забруднення ґрунтів та води токсичними продуктами розкладання органічної речовини, потрапляння у них збудників небезпечних хвороб через неможливість забезпечення належного санітарно-епідемічного стану. Затоплення шахт призводить до забруднення водою у прилеглих місцевості високомінералізованими шахтними водами, внаслідок чого прилеглі землі стають непридатними. А високий рівень ґрунтових вод веде до підтоплення прилеглих населених пунктів.

Зважаючи на зазначене, а також беручи до уваги аналіз зарубіжного досвіду провідних країн світу щодо гарантування продовольчої безпеки, проведений А.Мостовою, необхідно зазначити, що в сучасних умовах забезпечення продовольчої безпеки має здійснюватися за допомогою наступних інструментів:

- бюджетних (фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників, компенсації капітальних витрат, субсидування витрат на відсотки за кредитами, кредитування та лізинг на пільгових умовах);
- фіскальних (податкові пільги, спрощена система оподаткування для сільськогосподарських підприємств, відстрочення податкових платежів);
- кредитних (сезонне, інвестиційне, іпотечне та вексельне кредитування);
- цінових (ринкові, контрольні й захисні ціни, товарні й закупівельні інтервенції);
- регулювання доходів населення (підвищення доходів сільського населення, державне регулювання цін на окремі категорії продовольства);
- зовнішньоекономічних (нетарифне регулювання імпорту та стимулювання експорту сільськогосподарської продукції);
- соціальні (підвищення рівня життя населення, розвиток аграрної освіти, медичне та культурне забезпечення сільського населення);
- наукових (забезпечення проведення наукових досліджень, підтримка інноваційних програм розвитку аграрного сектора, підготовки фахівців) [5, С. 111].

Проте переважна більшість цих заходів стосується умов регулювання у мирний час. Сьогодні ж Україна вже два роки живе в умовах воєнного стану. За таких умов Кабінетом Міністрів України запроваджено фінансову підтримку сільськогосподарських товаровиробників [3]. А керівники обласних військових адміністрацій радять сільгоспвиробникам обирати для посіву культури, яким потрібно менше догляду та добрив (через зростання цін на пальне та дефіцит кадрів в умовах мобілізації), а перед початком робіт – обов'язково перевіряти поля на наявність босприпасів. Для забезпечення продовольчої безпеки країни і можливості продажу вирощеного врожаю пропонується орієнтуватись насамперед на внутрішній ринок та його потреби у пшениці, гречці, вівсі, просі, горосі, ячмені, соняшнику [14].

Разом з цим, для мінімізації виявів продовольчої кризи необхідно захистити і підтримати виробництво сільськогосподарської продукції в країні та всебічно сприяти:

- впровадженню заходів із відновлення аграрного виробництва на деокупованих територіях, який передбачатиме, зокрема, заходи щодо сприяння безперешкодному постачанню агропромисловим підприємствам деокупованих територій матеріалів, необхідних для ведення сільськогосподарської діяльності;
- забезпеченню безперебійного постачання питної води населенню та виробничим підприємствам агропромислового комплексу в населених пунктах, що опинилися в зоні катастрофи, з використанням водних ресурсів Дніпра, малих річок, вод підземних горизонтів;
- розробленню та реалізації проєктів відновлення постачання води для потреб зрошування на територіях, де існує така технічна можливість;
- забезпеченню сталого розвитку Півдня України з урахуванням завдань щодо необхідності оптимізації водовикористання для потреб агросектору, забезпечення належного водопостачання АР Крим після її деокупації, диверсифікації аграрної спеціалізації південних регіонів України.

Крім того, передбачається розглянути питання впровадження програм фінансової допомоги на деокупованих та постраждалих від бойових дій територіях суб'єктам господарювання у вигляді часткової компенсації вартості закупівлі посадкового матеріалу, добрив та засобів захисту рослин, необхідних для проведення польових робіт; племінного матеріалу, а також молодняка худоби та птиці; племінного матеріалу бджіл та паспортизації пасіки; вартості рибопосадкового матеріалу для зариблення водойм з ціллю виробництва товарної продукції [10].

Тож забезпечення продовольчої безпеки невід'ємно пов'язане з необхідністю мінімізації наслідків збройної агресії на деокупованих територіях у екологічній сфері, для якого необхідно забезпечити розв'язання проблем щодо трансформації постраждалих вугільних регіонів, декарбонізації енергетики, удосконалення регулювання діяльності об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, ліквідації екологічних наслідків ведення бойових дій, здійснення масштабного гуманітарного розмінування, запровадження нової концепції містобудування для відновлення зруйнованих населених пунктів та знищеного житлово-комунального господарства.

Зазначені заходи сприятимуть забезпеченню продовольчої безпеки України та відновленню екологічної рівноваги у післявоєнний період на деокупованих територіях та районах, де велись активні бойові дії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Підсумовуючи проведені дослідження варто зазначити, що масштаби збитків, спричинених збройною агресією РФ, вражаючи. Для ліквідації її наслідків на деокупованих територіях в умовах післявоєнної відбудови знадобиться значні зусилля не лише з боку України, але й залучення усього демократичного світового співтовариства. У тому числі і щодо залучення міжнародних механізмів відшкодування завданої шкоди, відновлення екологічної рівноваги та сільськогосподарського виробництва для забезпечення продовольчої та екологічної безпеки.

Література

1. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куц М., Чернохова М., Гавранек М. Україна, шкода довкіллю, екологічні наслідки війни. 2023. 84 с.
2. Данкевич В. Є., Данкевич Є. М., Данкевич А. Є., Наумчук В.В. Економічна, продовольча та екологічна безпека в умовах післявоєнної відбудови: світовий досвід. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics». 2023. № 41. С. 45-53 DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V41\(2023\)-07](https://doi.org/10.31521/modecon.V41(2023)-07)
3. Держава запроваджує додаткові заходи підтримки аграріїв в умовах воєнного стану: офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220443.html>
4. Кривохижа Є., Башлай С., Курило Ю. Стратегія забезпечення продовольчої безпеки України в умовах війни. Економіка та суспільство. 2023. № 55. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-59>
5. Мостова А.Д. Стратегічне забезпечення продовольчої безпеки України. Харків : Вид-во «Точка». 2019. 311 с.
6. Пашенко О. М. Проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Економічна безпека держави: теорія і практика. 2022. № 1-2. С. 283-291. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.50>
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
8. Про продовольчу безпеку України: проект закону України від 22 грудня 2011 р. № 4227-VI. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/jf6gi01g?an=162&ed=2011_12_22
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 жовтня 2023 року «Про стан забезпечення продовольчої безпеки»: Указ Президента України від 9 жовтня 2023 р. № 681/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681/2023#n5>
11. Рекомендації комітетських слухань на тему: «Забезпечення функціонування АПК у 2023 році та особливості проведення весняно-польових робіт в умовах воєнного стану»: Комітет Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики від 10.04.2023 р., протокол № 121. URL: <https://komagropolit.rada.gov.ua/documents/sluhannja/74841.html>
12. Русан В.М. Сучасний стан і загрози продовольчій безпеці України: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-06/prodovolcha_bezpeka.pdf

13. Шевченко О. А. Екологічна та продовольча безпека як складові забезпечення економічної безпеки України у стратегічному форматі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2021. № 68. С. 110-117. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.18>

14. Як проводити посівну в умовах воєнного часу: рекомендації аграріям Харківщини. офіц. сайт Харківської обласної державної адміністрації. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/115227>

References

1. Anhurets, O., Khazan, P., Kolesnykova, K., Kushch, M., Chernokhova, & M., Havranek, M. (2023). Ukraina, shkoda dovkilliu, ekolohichni naslidky viiny. [Ukraine, damage to the environment, ecological consequences of the war]. [in Ukrainian].
2. Dankevych, V. Ye., Dankevych, Ye. M., Dankevych, A. Ye., & Naumchuk, V.V. (2023). Ekonomichna, prodovolcha ta ekolohichna bezpeka v umovakh pislivoiennoi vidbudovy: svitovi dosvid. [Economic, food and environmental security in post-war reconstruction: world experience]. Elektronne naukove fakhove vydannia z ekonomichnykh nauk «Modern Economics». 41, 45-53. Retrieved from [https://doi.org/10.31521/modecon.V41\(2023\)-07](https://doi.org/10.31521/modecon.V41(2023)-07) [in Ukrainian].
3. Derzhava zaprovadzuie dodatkovy zakhody pidtrymky ahraryiv v umovakh voiennoho stanu [The state introduces additional measures to support farmers in the conditions of martial law: officer. website of the Verkhovna Rada of Ukraine] : ofits. sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220443.html> [in Ukrainian].
4. Kryvokhyzha, Ye., Bashlai, S., & Kurylo, Yu. (2023). Stratehiia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky Ukrainy v umovakh viiny. [Strategy for ensuring food security of Ukraine in war conditions]. Ekonomika ta suspilstvo. 55. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-59> [in Ukrainian].
5. Mostova, A.D. (2019). Stratehichne zabezpechennia prodovolchoi bezpeky Ukrainy. [Strategic provision of food security of Ukraine]. Kharkiv : Vyd-vo «Tochka». [in Ukrainian].
6. Pashchenko, O.M. (2022). Problemy pravovoho zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu. [Problems of legal provision of food security in the conditions of martial law]. Ekonomichna bezpeka derzhavy: teoriia i praktyka. 1-2, 283-291. Retrieved from: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.50> [in Ukrainian].
7. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha» vid 25 chervnia 1991 r. № 1264-XII. [Law of Ukraine "On Environmental Protection" dated June 25, 1991, N 1264-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> [in Ukrainian].
8. Proekt zakonu Ukrainy «Pro prodovolchu bezpeku Ukrainy» vid 22 hrudnia 2011 r. № 4227-VI. [draft Law of Ukraine "On Food Security of Ukraine" dated December 22, 2011, N 4227-VI]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/view/jf6gi01g?an=162&ed=2011_12_22 [in Ukrainian].
9. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku "Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy"» vid 14 veresnia 2020 r. № 392/2020. [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine""] dated September 14, 2020, N 392/2020]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [in Ukrainian].
10. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 9 zhovtnia 2023 roku «Pro stan zabezpechennia prodovolchoi bezpeky» vid 9 zhovtnia 2023 r. № 681/2023. [Decree of the President of Ukraine On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 9, 2023 "On the state of ensuring food security": dated October 9, 2023, N 681/2023]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681/2023#n5> [in Ukrainian].
11. Rekomendatsii komitetskykh slukhan na temu: «Zabezpechennia funktsionuvannia APK u 2023 rotsi ta osoblyvosti provedennia vesniano-polovoykh robot v umovakh voiennoho stanu»: Komitet Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan ahraryi ta zemelnoi polityky vid 10.04.2023 r., protokol № 121 [Recommendations of the committee hearings on the topic: "Ensuring the functioning of the agricultural sector in 2023 and the specifics of conducting spring field work under martial law": Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Agrarian and Land Policy dated April 10, 2023, protocol N 121]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://komagropolit.rada.gov.ua/documents/sluhanja/74841.html> [in Ukrainian].
12. Rusan, V.M. Suchasnyi stan i zahrozy prodovolchii bezpetsi Ukrainy: analitychna zapyska. [Current state and threats to food security of Ukraine: analytical note]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-06/prodovolcha_bezpeka.pdf [in Ukrainian].
13. Shevchenko, O. A. (2021). Ekolohichna ta prodovolcha bezpeka yak skladovi zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy u stratehichnomu formati. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. 68, 110-117. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.18> [in Ukrainian].
14. Yak provodyty posivnu v umovakh voiennoho chasu: rekomendatsii ahraryiam Kharkivshchyny. ofits. sait Kharkivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. [How to carry out sowing in wartime conditions: recommendations for farmers of the Kharkiv region. officer website of the Kharkiv Regional State Administration]. Retrieved from <https://kharkivoda.gov.ua/news/115227> [in Ukrainian].